

УДК 130.2(477:470+571)

Северин Н. В.

Харківський національний технічний
університет «ХПІ»

«СВОЄ», «ІНШЕ», «ЧУЖЕ» В РОСІЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ОРІЄНТАЛІЗМУ

Северин Н. В. «Свое», «Иное», «Чужое» в российской культуре кризис призма ориентализма. У статті подана ретроспектива українсько-російських крос-культурних відносин з точки зору постколоніальних теорій. Метою статті є визначення моделі україно-російських культурних відносин через призму орієнталізму. Розглянуто причини виникнення у російській культурі інтересу до «Іншого» та «Чужого». Наведено літературні приклади, які пояснюють інтерес Росії до «Іншого», «Чужого» в сусідніх культурах та причини їх ментального освоєння. Розкрито вплив Гоголя на російську культуру першої половини XIX ст. як транслятора українських цінностей, образів і сюжетів у російську свідомість, який відіграв значну роль у її збагаченні.

Ключові слова: крос-культурні відносини, «Свое», «Иное», «Чужое», постколоніальні теорії, орієнталізм.

Северин Н. В. «Свое», «Другое», «Чужое» в русской культуре сквозь призму ориентализма. В статті дана ретроспектива українсько-російських крос-культурних відносин з точки зору постколоніальних теорій. Целью статьи является определение модели украинско-росийских культурных отношений сквозь призму ориентализма. Рассмотрены причины возникновения в русской культуре интереса к «Другому» и «Чужому». Приведены литературные примеры, которые объясняют интерес России к «Другому», «Чужому» в соседних культурах и причины их ментального освоения. Раскрыто влияние Гоголя на русскую культуру первой половины XIX в. как транслятора украинских ценностей, образов и сюжетов в русское сознание, который сыграл важную роль в обогащении русской культуры.

Ключевые слова: кросс-культурные отношения, «Свое», «Другое», «Чужое», постколониальные теории, ориентализм.

Severin N. "Own", "Other", "Alien" in Russian culture through the prism of Orientalism. The paper presents a retrospective of the Ukrainian-Russian cross-cultural relations from the perspective of postcolonial theory. Purpose of the article — the definition of the model of Ukrainian-Russian cultural relations

through the prism of Orientalism. The reasons for the emergence of interest in Russian culture of the "Other" and "Alien" are studied. The literature examples that explain Russia's interest in the "Other" and "Alien" in neighboring cultures and the reasons for their mental development are given. Gogol's influence on Russian culture of the first half of the XIX century as the translator Ukrainian values, images and stories in Russian consciousness, which played an important role in the enrichment of Russian culture, is given.

Keywords: cross-cultural relations, "Own", "Other", "Alien", postcolonial theory, orientalism.

Постановка проблеми. Досліджуючи значену проблему, необхідно розглянути українсько-російські крос-культурні відносини у їх ретроспективі та з'ясувати, як протягом тривалого часу російське суспільство цікавилось українською культурою. Україна для імперської Росії була предметом інтересу, уваги, захоплення, що сприяло її самоідентифікації, розвиткові духовно-просвітницьких тенденцій в Росії, уславленню та розбудові російської нації, збагачувало її надбаннями української культури. Українці в російській культурі займали певну позицію у галереї «Своїх», «Чужих», «Інших». У світлі імперської уяви Росії Україну іноді вважали за органічну частину Росії, а іноді — за чужий, екзотичний, загадковий край, тому його асиміляція була виправданою. Розпад російсько-українського зв'язку завжди загрожував імперській ідентичності самої Росії.

Статус українців змінювався в залежності від культурної ситуації в Росії, їх вважали «Своїми» з причин: а) розповсюдження вищої освіти в Росії українською елітою у XVII–XVIII ст.; б) використання українського духовенства у реформуванні російської православної церкви та у розвитку культурної й освіченої громадськості імперії (особливо з 1700 по 1762 рр.); в) використання російськими композиторами — Глінкою, Чайковським, Бородиним, Римським-Корсаковим — історії Київської Русі в своїх творах; г) використання російськими художниками в образотворчому мистецтві загальнослов'янської міфології, билин і казок, сюжетів середньовічної України, особливо періоду козацтва. На «Чужих» українці перетворювалися: а) в ситуаціях політично-економічної конкуренції з росіянами; б) при намаганнях українців отримати національну незалежність; в) за критеріями території і/чи «території-соціуму» тощо. Україна як межова територія («межова зона», «прикордоння») виконувала роль колонізованого «Іншого». На думку дослідників, одним з чинників, що спонукали імперську Росію до запозичень з української культури, був «російський орієнталізм».

Актуальність дослідження пояснюється тим, що культурні та політичні відносини країн-сусідів іноді загострюються, подібно до сьгоднішньої ситуації, що склалася між Україною та Росією, тому вони заслуговують більш глибокої уваги і детально-

го вивчення з метою з'ясування причин виникнення проблеми та шляхів її успішного подолання.

Отже, **метою** даного дослідження є визначення моделі українсько-російських культурних відносин через призму орієнталізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що проблему крос-культурних взаємин крізь призму постколоніальних теорій та орієнталізму досліджували українські й зарубіжні вчені, такі, як О. Забужко, М. Рябчук, М. Шкандрій, М. Павлишин та ін., але вона не є до кінця вивченою. Зокрема, не досліджений вплив української культури як джерела розвитку російської цивілізації, особливо першої половини XIX ст. на російську культуру цього періоду завдяки творам М. Гоголя як транслятора українських цінностей, образів і сюжетів у російську свідомість.

Основоположником теорії орієнталізму вважається Е. Саїд, який присвятив цій проблемі ґрунтовне дослідження «Орієнталізм» [3]. На прикладі змалюваного Е. Саїдом орієнтального Сходу з'ясуємо причини виникнення у російській культурі інтересу до «Іншого» та «Чужого». Для вивчення проблеми орієнталізму розглянемо концепції американського професора арабського походження Едварда Саїда, канадського дослідника Мирослава Шкандрія, канадського славіста Михайла Молчанова про орієнтальне ставлення Заходу до культур Сходу, ставлення метрополій до культур колоній.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Розглядаючи орієнталізм як «своєрідну інституцію, покликану займатися орієнтом, — подаючи про нього офіційні звіти, авторизуючи погляди на нього, змалюючи його, навчаючи, колонізуючи, здійснюючи управління», Е. Саїд визначає врешті це явище як «західний спосіб реструктурування, культурної домінації і політичного панування над Сходом» [3: 15]. Він виділяє орієнталістську добу британського врядування в Індії, описує Схід, який Захід використовує як екзотичний край, який європейці примушують бути орієнтальним. Європейці протиставляють себе всім «тим» — не-європейцям, вважають свою культуру гегемоністською як у самій Європі, так і поза її межами. На прикладі орієнтального Сходу Е. Саїд показує, що інтерес до «Іншого» виникає для того, щоб знайти «Своє», і доводить, що європейська культура значно зміцніла і змогла краще реалізувати свою ідентичність, зіставивши себе зі Сходом як зі штучно створеною і частково прихованою сутністю протилежного змісту.

Дослідники М. Молчанов і М. Шкандрій пояснюють звертання російських і польських письменників до українського селянства пошуками власної національної ідентичності та широкої політичної підтримки, що було частково модою, а частково наслідком політичного неспокою, пов'язаного з усвідомленням величезної й небезпечної прірви між панівними класами та селянами. В основі

такого орієнталізму лежало бажання освоїти місцеву культуру. Польська шляхта хотіла під впливом романтичного відродження сформувати польсько-українську ідеологію та ідентичність. Російське дворянство вважало, що українських селян з їхньою православною вірою, спорідненою мовою та близькою історією треба ввести до складу «триединой русской нации», що складається зі східних слов'ян (росіян, білорусів та українців). М. Шкандрій вводить поняття «прикордоння» межевої зони і показує, що Україна у такій ролі посідала важливе місце і в російській, і в польській культурах, які претендували на історію і культуру України як на свою власність. Межева територія виконувала роль колонізованого «Іншого» — нерідко маргіналізованого і фемінізованого, — вкрай необхідного для формування і російської, і польської експансіоністської ідентичності. Для імперського мислення Україна була дикою околицею, небезпечним, але привабливим краєм, джерелом романтичних образів. Тому для Російської імперії було важливо ошляхетнити сам процес завоювань нецивілізованого народу, щоб асиміляція здалася йому порятунком [4; 5]. За імперською ідеологією, українці як і інші «малі» і «безперспективні» народи, мали зливатися з панівним народом, збагачуючи його культуру та історію.

Росія відчувала потребу у своєму «Сході», яким стала Україна. Подібно до європейської, російська імперська культура ставилась до інших культур (Кавказу, України) як до культур нижчого гатунку, які не можуть розвиватися самостійно, а можуть лише входити до її складу та виконувати роль екзотичних культур. В цьому полягала суть «російського орієнталізму». Екстраполюючи концепцію Е. Саїда на українсько-російські відносини та ґрунтуючись на прикладах, з'ясуємо, що Україна також виступала джерелом розвитку російської цивілізації, була культурним суперником Росії і найзмістовнішим образом «Іншого», до якого найчастіше зверталися, щоб усвідомити себе і «Своє» як сутність. Нижче наведені приклади дозволяють помітити, що «малоросійство» є аналогічним «російським способом» всебічного домінування над Україною. Образ «малороса», що вірно служить імперії, мав позитивне забарвлення. Багато російських вчених, письменників і поетів писали про Україну, а також про Кавказ, як про складові частини Росії, яким відводилася роль «російського безсвідомого».

Видатні російські письменники й поети писали про Україну і Кавказ як про складові частини Росії. О. Пушкін, М. Лермонтов, Ф. Достоєвський, В. Белінський — усі були захисниками і співцями Російської імперії, виступали проти права народів мати свою державу. О. Пушкін, неодноразово подорожуючи Кавказом описував його у своїх творах: «Кавказский пленник», «Кавказ», «Казбек», «На холмах Грузии» та ін. «А там уж и люди гнездытся в горах, // И ползают овцы по злачным стремнинам, // И пастырь нисходит к веселым долинам, //

Где мчится Арагва в тенистых брегах, // И нищий наездник таится в ущелье, // Где Терек играет в свирепом веселье; // Играет и воет, как зверь молодой...» («Кавказ») [2: 272]. Вершину гори Казбек Пушкін називає «царственным шатром», що «сияет вечными лучами» («Монастырь на Казбеке»). Вірш «Кто видел край, где роскошью природы...» присвячений спогадам поета про Гурзуф після подорожі 1820 року. О. Пушкін бував і в Україні, в Кам'яниці Київської губернії, де жив декабрист В. Л. Давидов. Вірш «Кокетке» поет написав дружині А. Л. Давидова Аглаї, яка своєю красою, як магнітом, притягувала до себе всіх. Вірш «Казак» (у рукописі — «Подражание малороссийскому») написаний Пушкіним під впливом української пісні «Їхав козак за Дунай», яка глибоко вразила поета.

О. Пушкін писав про Полтаву, Одесу, Київ. У XVIII ст. Київ згадується в поезії виключно у зв'язку з Київською Руссю і пізніше у російській поезії підкреслюється саме як «исконный» історичний центр Росії: «Наш Киев дряхлый, златоглавый, // Сей пращур русских городов, // Сроднит ли с буйною Варшавой...» [1: 36]. Українські міста, як правило, згадуються в поетичних текстах виключно у зв'язку з військовими діями, а Київ — у зв'язку з російською старовиною. «Малоросія» зустрічається лише у творчості О. Пушкіна та М. Некрасова, хоча малоросійські міста (Полтава, Хотин, Ізмаїл) та ріки присутні в поезії багатьох авторів.

М. Лермонтов підтримував завоювання Росією Кавказу, засуджував визвольну війну горців. «Смирись, Кавказ, идет Ермолов...», — писав поет. Він присвячує Кавказу багато своїх творів («Мцыри», «Демон», «Герой нашего времени» та ін.). У творчості М. Лермонтова, дарма що він перебував у тих краях примусово, у засланнях, Кавказ — «седой, голубой, величавый». І у О. Пушкіна, і у М. Лермонтова Кавказ несе в собі цілу гаму емоційних відтінків в екзотично-романтичному ключі. Їхні твори розглядалися як уміння найорганічніше змалювати образ «Іншого» народу, зрозуміти чужу культуру і репрезентувати її світові.

На думку російської дослідниці О. Лавренової, Кавказ, що увійшов до складу Росії і став одночасно курортом і місцем заслань, у XIX ст. став однією з найзначиміших територій в російській поезії. У поезії В. Брюсова присутній «сонм кавказских громад» і «вековой Арарат», у Й. Мандельштама — «библейской скатертью богатый Арарат». Б. Пастернак більш детально описує Кавказ, називає його кулісами того піднебесся, «где томился и мерк Прометей».

Усі автори, побувавши на Кавказі, обов'язково присвячували йому свої твори або змалювали його екзотику кількома епітетами чи виразами, вважаючи його за «Свій» край. О. Лавренова пише, що ряд геооб'єктів, що стали складовими частинами каркасу геокультурного простору Росії, змінили властиві їм раніше стереотипи (Сибір, Кавказ,

Дніпро, Чорне море, Каспійське море) та стали ділитися Росією на «Своє», «Інше» (нейтральне) та «Чуже» [1].

Проблема «Свого», «Іншого» і «Чужого» світу, що виникає при самоідентифікації культурного ландшафту, дуже помітно простежується у російській поезії. Якщо Кавказ називається «романтичною територією», то Сибір — «дикая» і неосвоєна країна, потенціально багата Росії» [1: 78]. Розширення геокультурного простору, приєднання Кавказу і Сибіру в XIX ст. свідчить про те, що в Росії відбувався процес нарощування об'єму знань про простір та його ментальне освоєння. Якщо не враховувати ранній етап існування каркасу геокультурного простору Росії, який, по суті, був етапом його формування, то основними елементами вже створеного каркасу можна вважати такі: Санкт-Петербург, Москва, Волга, Дон, Дніпро, Чорне море, Каспійське море, Кавказ, Урал, Сибір. Цей набір територій можна розділити за критеріями: 1 — «Свого»; 2 — «Іншого» (нейтрального); 3 — «Чужого» (з елементами ворожості) світу або за критеріями «території-соціуму» і просто території. До «Свого» за обома критеріями входять Санкт-Петербург, Москва, Волга, Дон, Дніпро, Чорне і Каспійське моря. До «Іншого» входить Сибір: у XVIII ст. він — «Чужа», у XIX ст. — «Інша» територія. Урал (у XVIII ст. — Рифей) за смисловим навантаженням в російській поезії є проміжною територією, рубезем, природним кордоном. Кавказ, який став повноправною частиною каркасу геокультурного простору Росії в XIX ст., є одночасно і «Своєю», і «Іншою» територією [1: 79]. Цей регіон в культурному ландшафті Росії став полігоном військового зіткнення двох культур. «Чужа» і ворожа культура була організована за соціальними законами і вже не викликала асоціацій дикості й хаотичності. Екзотичність, несхожість природних і культурних умов «Чужої» території виконувала роль атрактивної сили.

М. Шкандрій вважає, що українська культура першої половини XIX ст. була цікавою для росіян, поляків і західноєвропейців своїми екзотичними темами, сюжетами, героями. Так, оповідання Миколи Гоголя 1830–1840-х років створювали літературний образ України в російській культурі. Завдяки романтичним творам «Миргород» та «Вечори на хуторі біля Диканьки» автор змалював комічний образ «провінцій», який дуже цінували російські читачі. Пушкін писав: «Всі зраділи цьому жвавому описові племені, яке співає і танцює, цим свіжим картинам малоросійської природи, цим веселощам, простодушним і водночас лукавим» [4: 79]. Але ці твори не лише зображували екзотизм, вони відкривали наявність «української душі», що опирається асиміляції російською ідентичністю. Творчість М. Гоголя стала значним внеском у російську літературу. На думку В. Г. Белінського, з часу виходу в світ «Вечорів на хуторі біля Диканьки», «Миргороду»

та «Ревізора» російська література взяла зовсім інший напрямок, і Гоголь здійснив у російській романтичній прозі такий же переворот, як Пушкін в поезії. Тобто, Гоголя можна вважати медіатором між двома культурами, транслятором українських цінностей, образів і сюжетів у російську свідомість, які були успішно адаптовані Росією як «Свої». Ранні твори М. Гоголя послужили темою для створення опер російськими композиторами Глінкою, Чайковським, Мусоргським, Римським-Корсаковим, що поширило вплив українських образів і сюжетів в російській культурі.

Висновки. На кшталт європейської культури, яка значно зміцніла й змогла краще реалізувати свою ідентичність, зіставивши себе зі Сходом як з штучно створеною і частково прихованою сутністю протилежного змісту, російська культура теж використовувала українську культуру як приклад для наслідування. Україна була культурним суперником Росії і серед країн-сусідів — найзмістовнішим образом «Іншого», до якого найчастіше зверталися, щоб усвідомити себе, свою сутність. Одним з основних чинників, які спонукали російську культуру до запозичень з інших культур, було орієнтальне ставлення до них як до нижчосортних, екзотичних, атрактивних. Наведені приклади підтверджують суть орієнталізму: якщо не підкорити, то хоча б вивчити іншу культуру.

Література:

1. Лавренова О. А. Географическое пространство в русской поэзии XVIII — начала XIX вв. (геокультурный аспект) / О. А. Лавренова. — М.: Мин-во культуры РФ, РАН, РНИИ культурного и природного наследия, 1998. — 96 с.
2. Пушкин А. С. Сочинения в 3 т. / А. С. Пушкин. — М.: Художественная литература, 1978. — Т. 3. — 637 с.
3. Саїд Е. Орієнталізм / Едвард Саїд. — К.: Вид-во С. Павличко Основи, 2001. — 511 с.
4. Шкандрий М. В обіймах імперії: російська і українська літератури новітньої доби / М. Шкандрій; пер. з англ. П. Тарашук. — К.: Факт, 2004. — 496 с.
5. Molchanov M. Borders of Identity: Ukraine's Political and Cultural Significance for Russia / M. Molchanov // Canadian Slavonic Papers. — vol. XXXVIII. — № 1-2, March-June 1996. — P. 174–193.